Упорядник
Олена Черненко

Харків
«Фоліо»
2021

Зміст

5 Вступ *Олександр Моця, Олена Черненко*

«Руська земля»

11 Руська земля — державна територія *Олександр Моця*
27 Кордони *Олександр Моця, Олена Черненко*
53 Населення *Олександр Моця, Олена Черненко*
82 Волинська земля *Юрій Пшеничний*
101 Галицька земля *Ольга Манігда*
123 Ремесла та промисли *Андрій Петраускас*
145 Торговельні шляхи та засоби сполучення *Олександр Моця, Олена Черненко*
161 Водний транспорт *Андрій Петраускас*
170 Сухопутний транспорт *Олена Черненко*

Мова та культура

173 Мова населення Русі *Світлана Шумило*
190 Русь язичницька та Русь християнська *Олександр Моця*
210 Писемність, книги та книжники *Світлана Шумило*
243 Монументальне мистецтво *Юрій Коренюк*
278 Іконопис *Володимир Жишкович*
285 Книжкова мініатюра *Яким Запаско*
295 Скульптура *Володимир Жишкович*
317 Дрібна пластика *Володимир Жишкович*
347 Архітектура *Олена Черненко*
373 Поховальні звичаї *Роман Луценко*
392 Одяг *Олег Ярошенко*
407 Дозвілля та розваги
407 Музичні інструменти та музика *Оксана Дядечко*
421 Настільні ігри Давньої Русі *Наталя Хамайко*

Народи між Сходом та Заходом

437 Русь та вікінги *Денис Король*

462 Хозари на західних теренах Великого степу *Олег Бубенок*

494 Володарі причорноморських степів: печеніги, торки, половці *Олег Бубенок*

517 Візантійська Таврика (X–XIII ст.) *Андрій Домановський*

Військова справа

551 Військова справа Русі *Віталій Калініченко*

576 Військова справа степових народів *Віталій Калініченко*

Вступ

Олександр Моця, Олена Черненко

Для осмислення цивілізаційної історії України надзвичайно вагомим є звернення до світоглядних, культурних та духовно-ціннісних процесів того часу, коли на перехресті Сходу та Заходу виникла держава, яку сучасники називали «Русь». Але беручись за розгляд цих процесів, необхідно висвітлити кілька проблем.

Переконливої відповіді на питання, поставлене ще на початку XII ст. давньоруським літописцем: «откуда єсть пошла Русская земля», немає донині. Навколо походження назви «Русь» або «Руська земля» постійно виникають дискусії, часто палкі та емоційні. На сьогодні існує більше ніж два десятки теорій щодо її появи, й кінця цьому процесу не видно.

Проблема початку Русі, її історичних витоків, була важлива ще для укладачів давньоруського літопису, в якому формувався погляд на неї «із середини». Тож варто хоча б коротко зупинитися на аналізі власного самоусвідомлення місцевого люду наприкінці I — на початку II тис. н. е., розглянути, як населення тих часів іменувало себе, як відчувало зв'язки між різними групами людності на просторах Східної Європи. При цьому варто пам'ятати, що історична самосвідомість народу формується насамперед у його соціальної та інтелектуальної еліти, в нашому разі — у князівському оточенні та в середовищі «книжників». Звичайно, цей процес був направлений на виявлення «реальних» (з точки зору середньовічної людини) витоків й «реального» родичання зі світом цивілізації.

У часи формування давньоруської держави з історичної арени сходять літописні племена, а на сторінках писемних джерел, насамперед у «Повісті минулих літ», дедалі частіше з'являються нові самоназви східних слов'ян: «руси», «русини» або «русичі». Вони щільно переплiталися з найменуванням першої східнослов'янської держави — «Русі», «Руської землі» з основним центром у Середньому Подніпров'ї, у Києві. Окрім цього осередку державотворення, існувало ще кілька таких утворень у різних зонах Східної Європи, але названий вище все ж таки виділявся у соціально-економічному та культурному аспектах.

Напевно, розгляд проблеми варто розпочинати з «голови», тобто з питання про походження правлячої на Русі династії Рюриковичів, яке також ще й досі викликає певні дискусії. І все ж таки треба констатувати, що полеміка, котра розгорнулася з цього приводу раніше, нині вирішується на користь саме літописної концепції. Слушну думку з цього приводу висловив В. Д. Баран: «Літопис складався при живих князях Рюриковичах. Важко уявити, що в ньому неправильно пода-

но етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися в тому, що самі князі пам'ятали і стверджували своє норманське походження».

З мовознавчої точки зору термін «Русь» не може бути включеним до жодної зі словоутворювальних груп власне східнослов'янських етнонімів літописного часу. Натомість він має відповідності у північних найменуваннях людностей неслов'янського (балтського та фінського) походження. Прибалтійсько-фінські народи, які не були слов'янізовані, досі зберігають етнонім Ruotsi (Русь) для означення шведів; а імена перших київських князів та їхніх наближених, зафіксовані як у давньоруських, так і в іноземних джерелах, здебільшого виявляються норманськими (давньошведськими) за походженням.

Загалом ситуація видається такою. Огляд основних груп джерел, котрі в тій чи іншій формі фіксують назви «Русь» та «Рос», чітко вказує на його походження й основні тенденції розвитку протягом VIII — першої половини X ст. На першому етапі спорадичні набіги скандинавських загонів спочатку на прибережні області Східної Балтики, а пізніше — вгору по річках Балтійського басейну, котрі доповнювалися з часом осіданням частини скандинавів у таких центрах, як Стара Ладога, Рюрикове городище та інших, створили стійку основу для етномовних контактів. Особливості проникнення скандинавів у фінські землі внаслідок походів на суднах, веслярі та воїни на яких називалися «ruotsi» обумовили перетворення професійної назви в екзонім (іноназву) у згаданому фінському середовищі. Запозичене слово від самого початку отримало семантичну двозначність, відображаючи специфіку умов, у яких проходили скандинаво-західнофінські контакти.

На другому етапі, коли, власне, й формується східнослов'янська держава, головною її силою, що консолідує, стає великокнязівська дружина, до складу якої входили і скандинави. Успішність її діяльності повною мірою залежала від відповідності внутрішнім соціально-економічним процесам державотворення у слов'янському середовищі. Зайди-варяги, які збирали данину з племен північного регіону Східної Європи, були вигнані; скандинавський «князь» потім був призваний «зі всією руссю», тобто військовою дружиною, по «ряду»-договору. Варязькі дружини на півночі Східної Європи стають не лише конкурентами місцевої знаті в експлуатації місцевого населення, а й її природними союзниками, що були завжди готовою і не пов'язаною з представниками місцевих племен військовою силою. Якраз такою надплемінною нейтральною силою в суперечливих соціальних, політичних та етнічних умовах і були зазвані князь та його військова дружина. Нейтральною, не пов'язаною із племінними традиціями, була й самоназва «русь».

Далі, коли Олег захопив Київ та південні території, його дружина вже стала поліетнічною. Поширення назви «русь» на поліетнічні великокнязівські контингенти вело до швидкого розмиву початкової етнічної прив'язки до власне скандинавів. Відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника «руський» у візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від «рода руського» мають не лише скандинавське, а й слов'янське, балтське, фінське по-

ходження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов'язуються лише зі скандинавами, а всі території, підпорядковані великому князю київському, хоча й заселені різноетнічними народами, називаються «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов'язана із жодним із племінних етнонімів, що було особливо важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом, назва «Русь» виявилася найвідповіднішою для нової східнослов'янської спільноти.

В опосередкованій формі еволюція змісту терміна «Русь» відобразила найважливіші етносоціальні зрушення у східнослов'янському суспільстві, причому настільки послідовно, що уявляється можливим зіставлення основних етапів такої еволюції з етапами руcько-скандинавських зав'язків у часи раннього Середньовіччя. Найбільш істотні модифікації в семантиці, вживанні й формі назви «Русь» загалом, завершуються з консолідацією держави східних слов'ян. Походження ж самої назви «Русь» слід відносити до часів, які передували слов'янському проникненню на північний захід Східної Європи. Тож у епоху, котра передувала східнослов'янсько-скандинавським контактам, у фінському середовищі виникає етносоціальний термін «ruotsi», а пізніше, в часи зміни форм діяльності скандинавів такий, що утримував лише етнічне значення й перетворений також пізніше в хоронім *Ruotsi.*

Така еволюція назв, етнонімів та харонімів, зокрема, притаманна для епохи становлення держав та утворення нових етнічних спільнот. Так сталося і в Дунайській Болгарії, у своїй основі слов'янській державі, де свого часу було сприйнято назву від тюрок-болгар; романомовній Франції (за основним населенням) від германського племені франків тощо. Тож скандинавська за походженням назва «Русь» має безпосереднє відношення до скандинавів лише у додержавний період розвитку східнослов'янського суспільства, а його еволюція відображає становлення східнослов'янської державності з центром у Києві. Від початку II тис. н. е. термін «руси» починає вживатися лише до представників східнослов'янського етнічного масиву.

Під час розгляду середньовічного періоду історії України не можна обійти південних сусідів східних слов'ян, одні з яких досягають державного рівня розвитку (населення Хозарського каганату), а інші майже впритул підійшли до формування цивілізаційних структур, але так і не змогли перейти через цей важливий історичний рубіж (печеніги, торки та половці).

На території сучасної України ще на межі III тис. до н. е. утворилися два провідних господарчо-культурних типи: осілих хліборобів у лісостеповій та поліській смутах й кочових скотарів у степовій. Цей детермінований природними умовами розвиток різних людських спільнот доповнювався міграційними процесами. У своїй основі представники першої із названих систем розвивали сільське господарство. Інша, кочівницька, система, котра значною мірою все ж таки протистояла осілій, зазвичай сприймається як агресивна, завойовницька. Утім, не все так просто. Із самого початку східні слов'яни та степовики перебували в різноманітних тісних контактах і доволі активно впливали один на одного в різних сферах жит-

тя. Якась частина номадів навіть була асимільована автохтонами-землеробами. У цьому зв'язку напрошується певна аналогія зі скандинавами на півдні Київської Русі, на яких клімат і умови життя у новому регіоні проживання теж справили позитивне враження, через що вони у переважній більшості бажали залишатися тут назавжди. Та існувала й принципова відмінність: вихідці із Північної Європи були поступово асимільовані місцевим населенням, а основна ж маса кочівників зберегла в давньоруські часи власну етнічну основу, хоча також не залишила явного сліду на сучасній етнографічній мапі України. Але без врахування відносин зі степняками складно в усьому обсязі зрозуміти історичні процеси розвитку першої східнослов'янської держави.

Про кожен із таких народів-сусідів слов'ян мова піде далі, а тут варто зупинитися на основному в цьому разі питанні — проблемі так званого Великого або ж Степового Кордону, визначити зону тривалого контакту, в межах якої відбувалися безпосередні взаємозв'язки між представниками кочових та землеробських народів. Поняття такого Кордону є одним із найважливіших для розуміння як усього людства загалом, так і специфіки вітчизняної історії зокрема. Адже від часу раннього розподілу народів на землеробів та кочівників виник і перший Великий Кордон, схожі риси з котрим зафіксовано на рубежах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на Українському Придніпров'ї.

З географічного та кліматичного боку Степ був цілісним рівнинним регіоном, придатним для рільництва, скотарства та основних промислів (мисливство й рибальство) по всій своїй площі. Але через тривалу й при цьому доволі виснажливу конкуренцію представників «плуга» із суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилею накочувалися з території Азії, освоєння цього простору потребувало непомірних зусиль як від перших (щоб опанувати Поле й переконливо закріпитися на узбережжі), так і від других (щоб не випускати осілих із лісової зони). Тому межа поширення впливу тієї чи іншої цивілізаційної системи щоразу залежала від балансу сил й періодично змінювала власні координати. А це, безумовно, варто зараховувати до ключових особливостей тутешнього Кордону. Власне, Великий Кордон не міг не виникнути між представниками двох різних господарських систем, котрі, своєю чергою, символізували Схід і Захід у глобальному розумінні цих термінів.

Утім варто наголосити, що наприкінці I — на початку II тис. н. е. численні та різноманітні контакти між землеробами й кочовиками відбувалися по всій широкій зоні Лісостепу. При тому вони інколи заходили в глибину зон розселення один одного (подібно до того, як це робили кількома століттями пізніше запорожці та татари). Цьому є численні свідчення. Так, у «Повчанні Володимира Мономаха дітям» під час опису подій 1078–1079 рр. згадано, що цей славнозвісний князь поблизу Новгород-Сіверського на Середній Десні, тобто на Поліссі, розбив чималий загін половців. А місцем битви об'єднаних сил русів і тих самих половців із монголо-татарськими завойовниками 1223 р. була р. Калка (нині р. Кальчик, притока Кальміусу) в степовій зоні України. Але ще раз підкреслимо, що на час кінця I —

початку II тис. н. е. то були поодинокі, а не систематичні, проникнення на «чужу» територію.

Переходячи безпосередньо до розгляду середньовічної доби, варто також зазначити, що загалом усі степові народи були вимушені постійно шукати нові життєві простори й при цьому буквально вриватися у лісостепові райони, котрі вже значно раніше були зайняті землеробами. Маючи мобільне й озброєне військо кіннотників, кочовики доволі часто досягали військової переваги над осілим населенням. Нерідко останні на довгий час ставали заручниками степових володарів, несли відчутні матеріальні та людські втрати. Але, попри це, історична перспектива майже завжди залишалася за землеробами. Переможці приходили, а потім відходили. Часто вони загалом зникали з історичної арени, а переможені продовжували свій поступ на власних землях. Це повною мірою стосується і розглянутої у цій книзі доби.

Здебільшого номади розселялися на землях, зайнятих осілим населенням, переймали мову, культуру та віру. Звичайно, фізично вони не щезали, але поступово розчинялися у масі осілого населення. Винятком із цього правила є лише угри, сучасні угорці, яким вдалося зберегти на нових землях власну мову, а також власний етнос.

Етнічне збагачення давньоруського народу шляхом періодичного входження до його складу окремих груп кочівницького населення супроводжувалося також й певними культурними надбаннями. Вони помітні у військовій справі, художньому ремеслі, в одязі та деяких інших проявах матеріальної культури, як і в усній народній творчості. Усе вищесказане не дає підстав для ствердження тези про симбіоз землеробської та кочівницької культур, але водночас свідчить про значну роль тюркського етнокультурного елементу у формуванні слов'янського світу, передусім — на півдні Східної Європи.

Говорячи про середньовічну європейську цивілізацію, її часто називають теократичною, маючи на увазі те, що панівне становище в ній мала всепроникна концепція християнського Бога. Упродовж кількох століть свого існування перша східнослов'янська держава послідовно використовувала дві основні релігійні системи: спочатку язичництво, а відтак християнство за православним обрядом. Перша з них формувалася на автохтонній (місцевій) основі та у IX–X ст. н. е. досягла свого апогею. Натомість водночас на території східнослов'янського світу поступово, проте упевнено завойовувала позиції й друга — нова віра, що поширювалася на Русь із Візантії — могутньої середньовічної імперії. При тому разом із новою вірою та її світоглядною концепцією поширювалися й інші різноманітні культурні явища — писемність, архітектура, музика. Логічним підсумком процесу поширення християнства на землях Східної Європи наприкінці I — на початку II тисячоліть н. е. стало входження Київської Русі до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту, про що йтиметься далі у відповідних розділах.

Поширення християнства в усіх країнах європейського континенту відбувалося протягом довгого часу: західні готи та франки хрестилися у VI ст. н. е., Англія,

Саксонія — у VIII ст., Велика Моравія, Болгарія — в IX ст., Чехія, Польща, Угорщина — у X–XI ст., Данія, Норвегія, Швеція — в XI ст., Пруссія — у XIII ст. Таким чином, на теренах Західної, Центральної, Північної та Східної Європи християнство поширювалося протягом восьми століть (у південній зоні цей процес відбувся значно раніше). Київська Русь щодо хронологічних меж процесу сприйняття нових ідей та канонів нічим не відрізнялася від інших аналогічних суспільств.

Кожна з релігій існує в системі «людина-суспільство-природа-культура», віруючий завжди виступає конкретним представником суспільних відносин певного соціокультурного типу, а також певної історичної спільноти. Водночас маємо враховувати, що у соціально стратифікованому (структурованому) суспільстві культура будь-якого великого людського колективу (етносу) не є однорідною. Вона представлена різними субкультурами, носії котрих посідають неоднакове становище в цьому етносоціальному організмі, можуть по-різному ставитися до зовнішніх імпульсів та чинити неоднаковий за силою вплив на ступінь їхнього сприйняття культурою етносу загалом. Виникнення згаданих культур було пов'язане з явищем соціального розшарування населення, виток цієї диференціації дослідники відносять до періоду розкладу первіснообщинного ладу й зародження майнової та соціальної нерівності. З виокремленням із первісного егалітарного (де всі рівні) суспільства, з одного боку, «багатих», «великих», «сильних», «кращих» людей, а з іншого — бідних общинників, котрі іноді навіть не мали змоги прогодувати себе та власні родини, розпочалося й становлення двох полярних субкультур в одній культурі етносу. Згадані субкультури здобули назви «елітарної» (офіційної, міської, дружинної) та «народної» (фольклорної, сільської) культур. При цьому не лише світосприйняття, а й загалом самоідентифікація різних прошарків давньоруського населення як елемент культури тих часів також не могло бути винятком із цього правила. Тому зазначене явище варто мати на увазі, пам'ятаючи, що різні духовні світи існували в історичному просторі паралельно, часто-густо навіть переплітаючись. Свідомість суспільства не була монолітною і не перебувала в статичному стані.

Запропонована увазі читача книжка, звичайно, не може охопити весь різноманітний спектр проблем, пов'язаних із цивілізаційним розвитком народів, які населяли територію України у часи Середньовіччя загалом та розвитком східнослов'янської цивілізації часів існування держави Русь зокрема. Такий розгляд у будь-якому разі не може бути вичерпним як через неосяжність самого матеріалу, так і через постійний розвиток історичних досліджень. Утім, автори, які взяли участь у підготовці цього видання, знайомлять читача з найбільш важливим та цікавим доробком у цій галузі, зокрема з результатами власних новітніх досліджень.

«Руська земля»

Руська земля — державна територія

Олександр Моця

«Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь-Україна» — це кабінетні терміни. Усі вони з'явилися на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. М. Кармазіним, С. М. Соловйовим, В. Й. Ключевським та іншими дослідниками Російської імперії концепції про тривалу генеалогічну безперервність керівного в Москві князівського роду. Наслідком обґрунтування цієї теорії було виникнення термінів «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» — за назвами центрів концентрації владних функцій. Але як дізнаємося за писемними джерелами, сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». У цьому відношенні найбільш цінними є Іпатіївський, Лаврентіївський літописи та Перший новгородський літопис старшого та молодшого ізводів, що найповніше зберегли літописання X–XIII ст., а також Радзивіллівський літопис, текстуально близький до Лаврентіївського.

Тут ми не торкатимемося питання щодо відношення до давньоруської спадщини правителів Московського царства. Говорячи про київський період історії середньовічних східних слов'ян, зазначимо, що центром Русі була територія Середнього Подніпров'я. Це зафіксував іще князь Олег, котрий 882 р., знищивши стару династію правителів Києва, об'єднав північні та південні території, а Київ назвав «матір'ю міст руських».

Межі початкової «Руської землі», котра пізніше увійшла до складу Київської держави, на думку більшості дослідників, вкладалися в регіон між Сулою, Россю, Случчю, Горинню, Прип'яттю, середньою течією Десни, верхів'ями Сейму та Псла *(Рис. 1)*. Час її формування, вірогідно, слід відносити до періоду хозарського ярма, котре слабшало протягом IX ст. (Насонов, 1951, с. 29, 42; Рыбаков, 1982, с. 71). Варто відзначити, що окрім цього центрального осередку майбутньої східнослов'янської держави, в останній чверті I тис. н. е. існували й інші: дулібсько-волинянський — в басейні Західного Бугу, вже згадана північна «Зовнішня Русь» — в районі Волхова, полоцький — в районі р. Полота й Західна Двіна, смоленський — на Верхньому Дніпрі, північно-східний — на Верхній Волзі *(Рис. 2).*

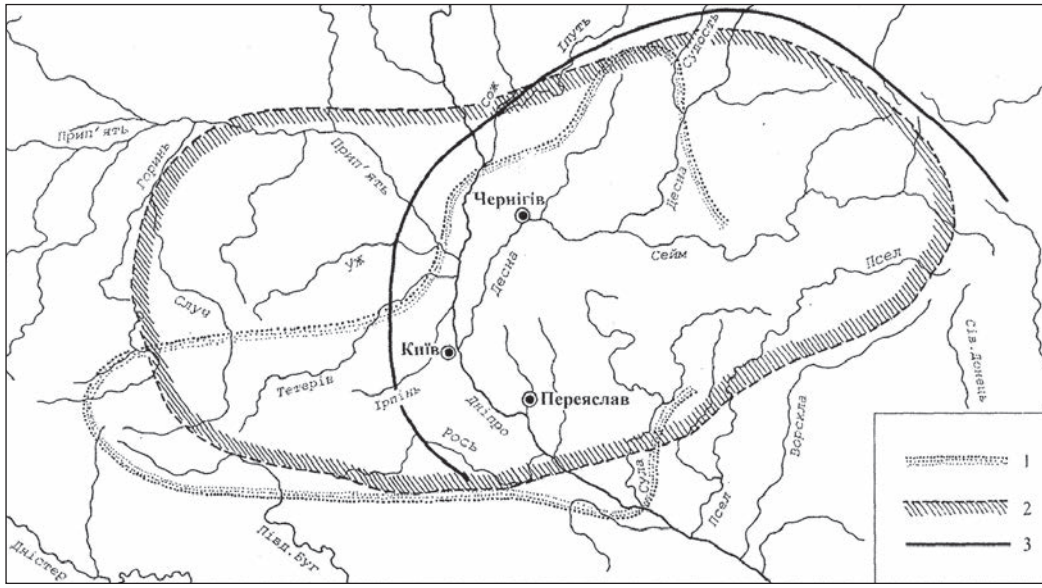

Рис. 1. «Руська земля» у вузькому значенні терміна:
1 — за П. П. Толочком, 2 — за А. М. Насоновым, 3 — за Б. О. Рыбаковым

Подальші події, що тою чи іншою мірою впливали на формування території давньоруської держави, можна згрупувати в кілька хронологічних блоків:

– часи князювання Аскольда, Діра, Олега (перші десятиліття IX ст. — 912 рр.);

– часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912–972 рр.);

– часи князювання Володимира та Ярослава (980–1054 рр.);

– до середини XII ст., після чого на Русі розпочинається період феодальної роздробленості.

Інформація про ці основні події міститься на сторінках давньоруських та деяких іноземних писемних джерел.

Ці дані неодноразово докладно вивчали різні дослідники, тож обмежимося переважно констатацією головних фактів.

На півночі східнослов'янської ойкумени в 862 р. Рюрик сідає в Ладозі, а після смерті своїх братів 866 р. стає володарем «Зовнішньої Русі» і ставить Новгород на р. Волхов. Майже через два десятки років (882 р.) Олег вирушає на південь і дорогою садовить своїх мужів у Смоленську та Любечі.

На півдні останні представники династії Києвичів — Аскольд і Дір — організовують 809 й 866 рр. військові походи на Північний Кавказ та Константинополь проти суперників у цих стратегічних регіонах — хозарів та візантійців. Ця політика продовжувалася і за Олега, коли він сів на престол в «матері міст руських» (за його ж висловом): на Кавказ було організовано походи 910 й 912 рр., а на столицю Візантійської імперії — 907 р. Унаслідок походів на древлян і сіверян, а також тиску на радимичів та зверхників інших племінних союзів, Олег починав контролю-

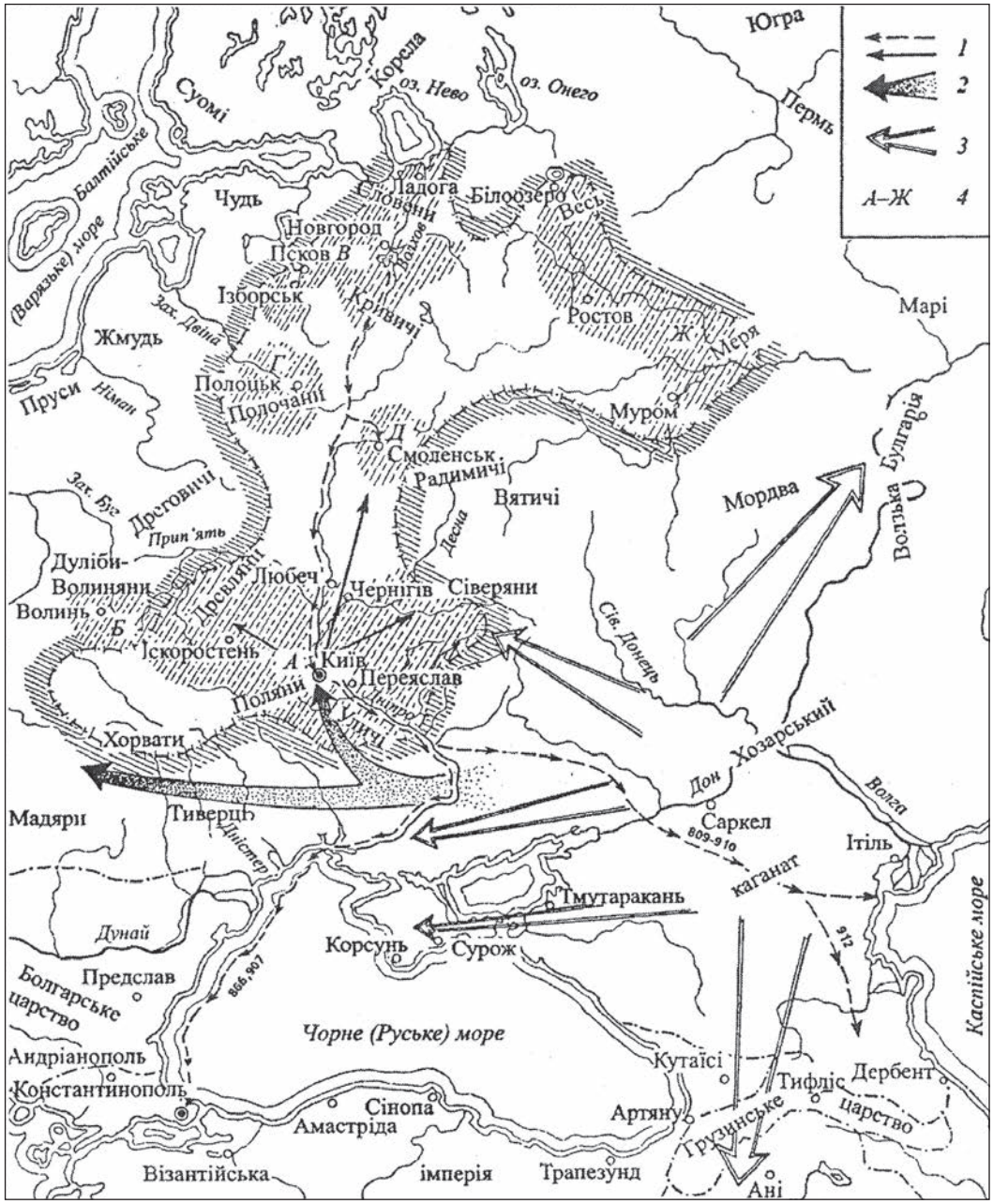

Рис. 2. Київська Русь за часів князювання Аскольда, Діра та Олега (860–912 рр.):
1 — маршрути зовнішніх і внутрішніх походів руських князів; 2 — перехід «старих мадяр» у Карпатську котловину; 3 — напрями хозарської експансії; 4 — осередки ранньослов'янської державності; А — середньодніпровська «Руська земля», Б — дулібсько-волинське утворення, В — північна «Зовнішня Русь», Г — полоцька агломерація, Д — смоленська агломерація, Ж — північно-східна агломерація

вати конкретні мікрорегіони східнослов'янської території. Певною мірою тому, що це були епізодичні акції, що часто мали реальний ефект лише в часи збору данини — так званого «полюддя» (Рыбаков, 1982, с. 316–329) *(Рис. 3).*

Отже, можемо констатувати, що протягом цього історичного періоду говорити про якусь цілісність держави ще передчасно, а сама її територія більше нагадує цифру «8» і складається з двох половин. Північний і південний регіони «сходяться» на Верхньому Дніпрі *(Рис. 2).*

Швидко змінюється ситуація за часів князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912–972 рр.). Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя Київського та його найближчих родичів. Проте тоді й надалі мали вагоме місце військові походи за межі країни, а також на «внутрішні території» — проти сепаратистів. Яскравим прикладом може бути вбивство древлянами Ігоря й сватання до вдови їхнього князя Мала (місцеві зверхники продовжували вважати себе рівними з представниками київської влади). Тож звернемося до основних історичних подій.

У 914 р. Ігор йде походом на тих же древлян, а також на уличів, а вже наступного — 915 р. — укладає договір із кочовими ордами печенігів, які відходять після цього до Дунаю. Згаданий князь 941 р. здійснює невдалий похід на Константинополь, а через рік на Дунаї укладає вигідний для Русі мир із візантійцями. Похід у Закавказзя 944 р. виявився вдалим — було захоплено Дербент, а потім ще і Бердаа. Але життя цього князя скінчилося безславно: під час спроби повторного отримання данини з древлян його було розірвано між двох дерев. Ольга не лише жорстоко помстилася за свого чоловіка за допомогою великокнязівської військової дружини, а й організувала «велике полюддя», що захопило й північні території розселення східних слов'ян. Розпочалося створення доменіального князівського господарства. Окрім того, княгиня 955 р. їде до Візантії, де в столиці цієї держави приймає хрещення.

У часи князювання Святослава політика військової сили з боку Києва виходить на новий рівень. Під час проведення походів за межі країни цей славнозвісний воїн вирішував і деякі внутрішні проблеми. Його військова діяльність була зорієнтована у двох напрямах: волзько-каспійському (переважно проти хозарів) та константинопольському (проти імперії). Спочатку в 964–966 рр. він здійснює похід на в'ятичів і далі на Волгу — на столицю Хозарського каганату місто Ітіль. У 965 р. розбиває військо цього державного утворення. Далі шлях русів пройшов через землі Північного Кавказу та Кубані. Унаслідок такого рейду були підкорені яси й касоги, а київські війська зупинилися на Таманському півострові, що тоді уже став давньоруською Тмутараканню. Дорогою додому було взято місто Саркел, що стало, як і Корчів у Криму, форпостом Русі в південно-східному напрямку. На другому із вищезазначених стратегічних напрямів (візантійському) спочатку успіх теж був на боці війська київського князя. Внаслідок двох балканських компаній 968–969 рр. руси майже дійшли до Константинополя, а значні території на Балканах перейшли під протекторат східнослов'янської держави. Щоправда, це тривало недовго — довелося від-

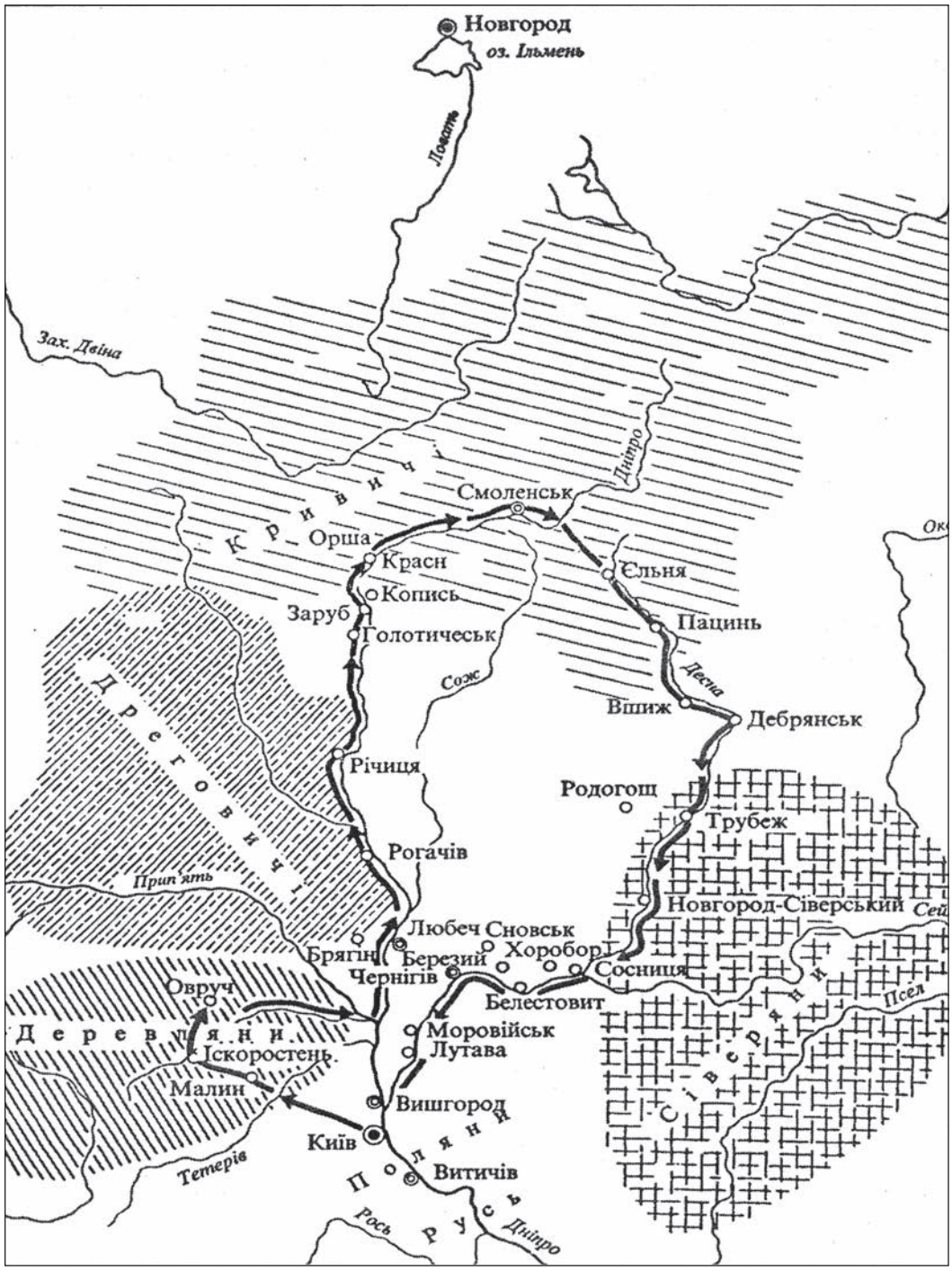

Рис. 3. Маршрут полюддя *(за Б. О. Рыбаковым)*

ступати. Плани перенести центр Київської Русі на Дунай, а столицею зробити місто Переяславець на цій річці, не були реалізовані. Повертаючись додому, Святослав 972 р. загинув у битві з печенігами на Дніпровських порогах.

З усього вищесказаного випливає, що в третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зросла найбільше у своїй історії. Проте ціла низка об'єктивних і суб'єктивних причин не дозволила закріпити ці здобутки *(див. вкладку).*

Після деяких династичних чвар, пов'язаних із боротьбою за київський престол, логічне завершення політика східнослов'янських зверхників попередніх поколінь отримала в часи Володимира, який 980 р. ствердився на київському столі. Наприкінці X ст. у цілому завершився процес формування Київської держави.

Викристалізації кордонів передувала низка подій, які проводила центральна влада. У 982–993 рр. були здійснені походи на ятвягів, в'ятичів, хорватів, радимичів та сіверян. Серед акцій, спрямованих на вирішення завдань політичної консолідації, важливе значення мала адміністративна реформа, внаслідок якої місцеві князі були замінені синами великого князя київського для управління окремими регіонами. Вишеслава було посаджено у Новгороді, Ізяслава — у Полоцьку, Святополка — в Турові, Ярослава — в Ростові. Коли помер найстарший, Вишеслав, то в Новгород було переведено Ярослава, а Бориса в Ростов, Гліб сів у Муромі, Святослав у Древлянській землі, Володимир у Володимирі-Волинському, а Мстислав — у Тмутаракані. Цією акцією здебільшого було покінчено з автономізмом окремих земель і створено передумови для територіальної цілісності країни. У сфері зовнішньої політики пріоритетним напрямком стає південний. Продовжуються контакти з Візантією, а серед конкретних акцій, звичайно, слід виділити події 988 р., коли Володимир захоплює Херсонес (літописний Корсунь) в Криму, домовляється з імператорами Василієм й Константином про шлюб з їхньою сестрою Анною та потім хрестить Русь. У «ближньому зарубіжжі» на півдні основна загроза виходила від печенігів. Тому тут почала створюватися ешелонована оборонна система. Також вимагали постійної уваги як західний напрямок — протистояння з Польщею за Червенські гради й «гірську країну Перемишльську», так і східний — з Волзькою Булгарією за цей східноєвропейський регіон.

Чвари між синами Володимира почалися після його смерті 1015 р. Одним із негативних наслідків цього стало те, що до Польщі відійшли вже згадані Червенські гради й, можливо, все Забужжя. Після протистояння та поділу Русі по Дніпру Ярослав і Мстислав здійснили самостійно або разом кілька походів на захід і північний захід: 1030 р. було повернуто Белз, а після перемоги над чуддю засновано Юр'їв. Наступного року відвойовано Червенські гради та розпочато створення Пороської оборонної лінії проти кочівників причорноморських степів на Дніпровському Правобережжі. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав стає **«єдиновластець Рускои земли»**[1]**.** Тоді ж під Києвом були остаточно розгромлені печеніги.

[1] Тут та далі жирним шрифтом виділено цитати та вислови з тексту літописів та давньоруських хронографічних творів.

За часів правління Володимира і Ярослава кордони країни почали стабілізуватися і переважно збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян. Окрім них, під владою Києва опинилися чудь, меря, весь, а пізніше й частина кочівників — Чорні Клобуки в Пороссі та деякі їхні угруповання на Дніпровському Лівобережжі. Західна орієнтація в політиці зробила Київську Русь повністю європейською країною. Її кордони проходили у верхів'ях Оки й Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі, Дністра й Прута — на південному сході та півдні; Західного Бугу, Двіни й Німану, а також охоплювали Карпати — на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке та Онезьке озера — на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишилися також окремі райони в Криму та Приазов'ї *(див. вкладку).*

Повна стабілізація кордонів відбулася вже після смерті Ярослава. Великим князем київським і верховним сюзереном став Ізяслав. Поділ на уділи між нащадками Ярослава відбувся на основі «колективного сюзеренітету» — вся держава належала роду Рюриковичів (Толочко, 1992, 35). Але конкретний князівський уділ не передавався до загального володіння. Тому часто новий володар здобував його шляхом військового протистояння з родичами. Для цього, окрім власних військових формувань, часто використовувалися й кочові контингенти, зокрема половці, які з 60-х років XI ст. стають основним суперником слов'ян на півдні країни. Спочатку їхня перевага мала відображення і в самостійних успішних походах на Русь. Проте запропонована Володимиром Мономахом ідея активних атакувальних походів углиб степу — на ворожі кочів'я — призвела до того, що об'єднані війська русів у 1103–1111 рр. провели низку вдалих операцій. Такі акції практикувалися в цьому стратегічному напрямі та надалі.

На західних кордонах іноді теж виникали конфлікти із сусідами, а всередині давньоруської території інколи ще проявлялися сепаратиські тенденції, котрі придушувалися центром. Не вирішили до кінця болючу проблему територіального устрою й князівські з'їзди, на яких розглядалися важливі загальнодержавні справи. Після смерті 1132 р. сина Мономаха Мстислава Великого об'єднавчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва *(див. вкладку).*

Та процеси стабілізації зовнішніх кордонів на етапі ранньофеодальної монархії були настільки глибокими, що вони збереглися і в часи існування удільних князівств XII–XIII ст. *(Рис. 4).* Про це йтиметься і далі, а зараз перейдемо до конкретного територіального розгляду поняття «Руської землі» у його широкому значенні, використовуючи інформацію літописів.

У недатованих частинах літописних списків бачимо перші згадки про Русь, розселення на цих землях представників різних літописних племен, деякі географічні та історичні деталі. В цьому відношенні всі південноруські літописи за своїм змістом загалом перегукуються: куди з Русі течуть Дніпро і Волга, на яких річках і територіях осіли окремі племена. А в Першому новгородському літописі молодшого ізводу в недатованій частині акцент робиться на мудрість та щедрість

перших князів, а також на те, що спочатку була Новгородська волость, а потім уже Київська.

Можна виділити події між 852 і 898 рр., коли **«нача ся прозывати Руская земля»;** варяги **«срубиша город Ладогу»,** де сів сам Рюрик, його брат Синєус — в Білоозері, а ще один із братів, Трувор, — в Ізборську **«и о тіихь Варяг, прозвася Руская земля».** В Радзивіллівському літописі до Руської землі додається ще й Новгород. Південним літописним зводам не суперечить із цього приводу й коротка інформація в Новгородському першому літописі. Але на цьому свідчення про початкову Русь на півночі й закінчуються.

Рис. 4. Удільні князівства XII–XIII ст.

882 р., коли Олег сів княжити в Києві, **«бъша оу него Словъни. и Варязи. и прочий прозвашася Русью»**. Тож дивне обернення північних прибульців на русів відбувається лише після того, як вони з'являються у Києві. До цього літопис іменує їх варягами, чуддю, словенами та ін. Середньовічний автор іще й підкреслює: **«Поляне. яже нынъ зовемая Русь»**. Тенденція перенесення назви «Русь» в південні райони розселення східних слов'ян чітко фіксується в подальшій інформації про діяння Олега: після успішного походу на Константинополь-Царгород 907 р. руський князь вимагає данини **«на Рускіє городы»** — Київ, Чернігів, Переяславль, Полоцьк, Ростов, Любеч **«и на прочая городы. и по тъмь бо городомъ. съдяху князыа. подъ Ольгом суще»**. Ні про Ладогу, ні про Білоозеро, ні про Ізборськ, і навіть про Новгород тут не йдеться (можливо, вони були серед інших градів). Русь як державна територія розглядається в договорі з греками 912 р., коли поточнюються конкретні деталі взаємовідносин між двома країнами: взаємодопомога під час морських катастроф біля Грецької та Руської земель; переміщення **«в Русь»** або **«в Грекы»** представників окремих категорій населення чи дії влади у зв'язку зі смертю когось із них на чужині тощо. Усе це вилилося в те, що сторони **«сотвориша мирь. и уряд положиша межю Грецкою землею и Рускою».**

Про Русь як державну територію йшлося і в часи Ігоря та Ольги, хоча в територіальному відношенні існують і певні нюанси. Так, у Іпатіївському літопису під 945 р. є повідомлення, що якраз тоді печеніги вперше прийшли на Руську землю і, уклавши мир із князем Ігорем, відійшли до Дунаю. Це зафіксовано і в Лаврентіївському та Радзивіллівському літописах, але там під 968 р. знову повторюється повідомлення про перший прихід цих кочівницьких орд на Русь при описі облоги Києва, де перебувала Ольга з онуками.

Тут варто відзначити, що інформація про напади кочовиків на Русь усе ж таки переважно стосується південних районів — у Полісся вони не заходили (відмічені лише окремі такі випадки). Основна зона їхнього перебування — степи.

Термінологія «Руська земля», «страна Руская», «Русь», начебто в широкому значенні, присутня в договорі Ігоря від імені східнослов'янської держави з Візантією 945 р. Але там само міститься уточнення, що купців утримувати в Константинополі варто у такому порядку — з Києва, Чернігова, Переяславля, а потім уже з інших міст. Серед статей цього договору, де руські і грецькі землі не конкретизовані у своїх межах, варто виділити ту, в якій мовиться про рибальство русів у гирлі Дніпра. «Корсуняни» — жителі Херсонеса, не повинні цьому заважати. Але водночас: «**не имъють власти Русь, зимовати въ вустьи Днепра Белобережи. ни оу свтого Єльферия. но єгда придеть осень, да йдуть в домы своя в Русь**». З цього можна зробити висновок, що в уявленнях візантійців (а жителі літописного Корсуня були тоді підданими імперії), а також русів, якраз десь у районі згаданого острова Ельферія — сучасної Березані на Дніпро-Бугському лимані — проходила межа територіальних інтересів обох держав в середині X ст. Розглянутий договір із руського боку був укладений **«от Игоря и от всъхъ боляръ. И от всъх людии. от страны Руськия».**

Про Русь загалом йшлося і під час перебування Ольги в Константинополі 955 р., коли вона, прощаючись з імператором, обіцяла, що коли повернеться «в Русь», то відішле йому численні дари. Так як і тоді, коли мова у княгині йшла про охрещення її сина Святослава: **«аще Богь всхощеть помиловати роду моего, и земли Рускые».**

За часів Святослава київська держава досягла найбільших розмірів у територіальному відношенні. Літописи зберегли свідчення про територіальне розуміння Святославом її меж. Мрію перенести столицю з Києва в Переяславець на Дунаї він пояснював так: «**яко то есть среда земли моей, яко ту вся благая сходяться, от Грекъ паволокы. золото, вино, и овощи разноличьнии. и и Щеховъ. и из Оугоръ серебро и комони. изъ Руси же скора, и воскъ. и медъ. и челядь»**. Тобто Русь вбачалася лише як частина запланованої ним імперії, хоча в інших, більш конкретних ситуаціях, славетний князь-воїн виступав якраз від імені Руської землі, опирався на її структури. Перед битвою із супротивником в балканському поході він закликав: **«да не посрамимъ землъ Рускіъ. но ляжемъ костьми [ту] мертвы, ибо срама не имамъ. аще ли побъг немъ срамъ имам»**.

Після перелому в русько-візантійському протистоянні Святослав заявляє своєму оточенню: «**пойду в Русь, и приведу более дружины**». Пізніше, оцінюючи несприятливу стратегічну ситуацію під час наради про заключення договору з імператором, князь пояснює власне бажання йти на мирні переговори тим, що Руська земля далеко, печеніги войовниче настроєні проти русів і нема звідки ждати підмоги. Тому варто укласти мир із візантійцями та взяти від них данину. Але якщо ті не виконають своїх обіцянок **«то изнова изъ Руси съвокупивше воя множаиша. и придемъ къ Царюград»**. Ці відомості надають майже всі літописні зводи.

Після трагічної смерті Святослава на дніпровських порогах й династичних чвар між його синами 977 р. **«Ярополк посади посадникъ свои в Новїгороде. и бъ володея єдинь в Руси»**.

Про Руську землю як державну територію кілька разів згадується під час висвітлення діянь Володимира у час його великого княжіння впродовж 980–1015 рр. Передусім це було пов'язано із двома — язичницькою та християнською — релігійними реформами 980 та 988 рр. Якщо в першому випадку чернець-літописець із сумом сповіщає: **«и осквернииt требами земля Руская. и холмъ тъ»** (мається на увазі встановлення на київській Горі пантеону богів на чолі з Перуном), то в другому це він робить із пафосом: «**и сбыся пророчтво на Рускои земле»**, **«Господь Ісусь Христосъ иже възлюби новый люди Рускую землю, и просвети ю крещениємъ».**

Навіть вмовляння візантійських братів-імператорів, щоб їхня сестра принцеса Анна вийшла заміж за грізного київського князя, має своє державне пояснення: **«єгда како обратить Богь Рускую землю в покаяние, а Гръчкую землю избавиши о лютыя рати».** Інформацію південноруських літописів доповнює Новгородський Перший літопис: **«Крестися Владимиръ и вся земля Руская; и поста-**

виша в Киеве митрополита, а Новуграду архиепископа, а по инымъ градомъ епископы и попы и диаконы; и бысть радость всюду». А по смерті цієї неперсічної особистості літописець відмічав: **«колико добра створіль Рустъи земли крстивъ».**

У широкому розумінні назва **«Русь»** використовується і під час характеристики двох синів Володимира — мучеників Бориса і Гліба: **«подающа ицъленіа дары Рускои землъ», «и еста заступника Рускои земли, и свътълника».** А їхній брат-вбивця Святополк мріяв: **«яко избью всю братью свою и прийму власть Рускую єдин».**

Аналогічно використовують цю назву і в часи правління Ярослава Мудрого. Після смерті свого брата Мстислава 1036 р., як відзначає Лаврентіївський літопис: **«перея власть єго Ярослав, и быс самовластець Рустъи земли».**

Коли 1043 р. під час невдалого походу на Константинополь ескадра під проводом Володимира — сина великого князя київського — штормом була розкидана по морю, то частину кораблів викинуло на берег. Уцілілі після катастрофи воїни на чолі з Вишатою, які бажали повернутися додому, були захоплені візантійцями в полон. Сам князь «**вьзратися в Русь. сьсъдавшися в кораблъ своъ**». А осліплений в полоні Вишата через три роки був відпущений «**въ Русь к Ярославу**».

За часів цього славного князя назву «Русь» у широкому значенні використовували, як і за Володимира, а також під час характеристики церковних подій. Дві з таких подій стосуються 1051 р. Тоді: «Постави Ярославъ. Лариона митрополитомъ. Руси». І тоді ж Антоній на Афоні отримав чернечий чин, а ігумен монастиря наставляв його: **«Иди в Рус(ь) опят(ь) и буди бл(а)гословение от С(вя)тыа Горы, якоже о тебе многи черноризьци имут быти», и бл(а) гословивъ ег(о) и отпусти, река ему: «Иди с миромъ».** Пізніше **«Антонии же прославлень быс(ть) в Рускои земли»**. Усі ці повідомлення стосуються південноруських літописів. А в Новгородському першому літописі «Руська земля» згадується лише 1016 р., коли була проголошена «Руська Правда».

Русь загалом присутня і в характеристиці печерської братії під 1074 р. у Лаврентіївському літописі, у якому мовиться про те, що після смерті Феодосія Печерського ігуменство перейшло до Стефана, а вмерлий був **«такы черньцъ яко свътила в Руси сьяють»**. Тоді у святій обителі перебував **«брат именемь Єремия. иже помняше крещнье Русьскыя».**

Про великого князя київського як главу усієї держави повідомляє літописець, описуючи освячення печерського собору Святої Богородиці: **«...благоверномъ князи Всеволодъ. державному Руския земля».** Під 1090 р. у Іпатіївському літописі повідомляється про те, що Єфрем — переяславський єпископ — збудував у місті багато кам'яних споруд, серед яких було і **«строенно банное камяно. сего же не было в Руси».** Радзивіллівський літопис, повідомляючи про освячення вищезгаданого печерського храму, додає ще до характеристики Феодосія Печерського, що він молився за люд християнський і за землю Руську. Цього ж року помер митрополит Іоанн **«сякого не было преже в Руси, и по немъ не будетъ».** Про

смерть згаданого видатного митрополита, але під 1089 р., повідомляє й Лаврентіївський літопис. У цьому ж зводі під 1093 р. йдеться, що 24 липня — **«праздникъ Бориса и Глъба. еже єсть праздникь новый Русьскыя земля».**

Ще один цікавий факт, який знайшов відображення в усіх згаданих літописних списках: нашестя на давньоруські землі «прузів» — сарани. На півдні така екологічна біда зафіксована під 1094 р., а в Новгородському першому літописі — під 1095 р. І хоч цей природний негаразд начебто був трагедією для всієї країни, звичайно, він стосується південних територій за біологічними особливостями розселення цих комах. Хоча опосередковано впливав і на життя в північних районах — зменшення запасів хліба. Тому, як і напади кочівників на землі Русі загалом, нашестя сарани на всю східнослов'янську територію варто трактувати лише умовно, пам'ятаючи про регіональну специфіку.

Про Русь у широкому значенні мовиться в «Поученії» Володимира Мономаха, що увійшла як частина до Лаврентіївського літопису і була зафіксована під 1096 р. Звертаючись до читача видатний діяч Київської Русі закликав: **«Русьскы земли не погубити», «понеже не хочю я лиха, но добра хочю брати и Русьскъи земли».** У цьому ж літописі, як і в Іпатіївському, під 1104 р. повідомляється: **«приде митрополитъ Никифоръ в Русь».** А 1115 р. Новгородський перший літопис, як старшого, так і молодшого ізводів, сповіщає: **«Съвъкупишася братья Вышегороді: Володимиръ, Ольгъ, Давидъ и вся Руськая земля».**

За часів князювання Мстислава Великого було заслано до Константинополя двох князів, які не відгукнулися на його заклик боронити Руську землю, коли **«налегли Половци на Роусь».** У цьому випадку він вів себе, як його батько Володимир Мономах, який **«много пота оутеръ за землю Роускоую».** Так прокоментував Іпатіївський літопис цю каральну акцію під 1140 р.

З широким розумінням розглянутого терміна пов'язана і згадка Іпатіївського літопису під 1147 р. про поставлення Ізяславом митрополитом ченця із Зарубського монастиря Клима Смолятича **«бъ бо черноризечь скимникъ и бы книжникъ. и философь. так якоже в Роускои земли не бяшеть».** А в наступному 1148 р. в тому самому літописі, у зв'язку з черговими міжкнязівськими чварами, звучали заклики: **«доколі хочемъ Роускую землю гоубити», «Роускыя дъля земль. и хрстыян деля и всеє Роускои земли оумираса».**

Доволі цікавий історичний епізод трапився 1148 р., про що повідомляє Іпатіївський літопис. Тоді в Смоленську відбулася зустріч між Ізяславом, який правив у Києві, та його братом Ростиславом перед походом на Юрія Долгорукого, який сидів на князівському столі в Суздалі. У присутності смолян брати обмінялися подарунками: **«Изяслав да дары Ростиславоу что о Роускыи землъ и о всих церьских земль. а Ростиславъ да дары Изяславоу что от верхьнихъ земіль. и от Варягъ»**. Існує думка, що «верхньою землею» називалася Новгородська земля; «цесарські землі» — то були території, що належали цесареві (так тоді нерідко називали великого князя Київського); «варязькі» — очевидно це землі, де колись осіли варяги (Літопис руський, 1989, с. 71, 219). У цьому випадку можна констан-

тувати, що у верхів'ях Дніпра і містилася контактна зона між Північною і Південною Руссю. Але слід нагадати, що жителі східнослов'янської півночі стабільно називали свій регіон «Новгородская область».

Якщо просуватися далі за роками, то серед загальноруських подій слід виділити повідомлення Іпатіївський літопис під 1156 р. про смерть відомого новгородського архієпископа: **«то бо Нифонть. епскопъ был поборникъ всей Рускои земли».** Він, зокрема, відзначився тим, що відмовлявся служити з Климом Смолятичем у зв'язку із відсутністю благословення останнього з Константинопольської патріархії. А під 1164 р. у тому самому літописі повідомляється про прибуття «**в Русь»** митрополита Івана. Аналогічне повідомлення міститься в Новгородському першому літописі старшого ізводу під 1167 р., коли **«в Русь»** приходить митрополит Констянтин. З церквою пов'язана і згадка в Лаврентіївському та Радзивіллівському літописах під 1169 р. про те як ще Володимир Святославич **«даль бъ десятину цркви той по всей Рускои земли».**

Про Русь загалом говориться в проханні до Святослава Ізяславича 1159 р., щоб він не ходив тоді в один зі своїх походів заради добра і тиші в землі Руській. Аналогічно звертався до вбитого 1175 р. Андрія Боголюбського киянин Кузьмище: **«Ты же страстотерпьче. молися ко всемогущему Богу, о племени своемь и о сродницъхъ и о землі Рускои. дати мирови мирь».** Але, як відомо, за життя цей князь ніяк не думав про мир і спокій в Руській землі. Коли 1079 р. у Новгороді Великому помер князь Мстислав, то за ним сумувала вся Новгородська земля, бо він завжди виходив переможцем у боях і був готовий померти за християн та Руську землю: **«не бъ ба тоъ землъ в оуси которая же его не хотяшеть ни любяшеть»,** а тому **«плакашеся по немь земля Роуская».** Зрозуміло, що і в цьому разі бажане видається за дійсне. Але наявність такого літописного повідомлення залишається фактом, який ми й фіксуємо.

Церква виступає миротворцем у межах усієї країни під час територіального конфлікту між Рюриком, його зятем Романом та Всеволодом Велике Гніздо в 1195 р. Річ була в тому, що тесть передав своєму новому близькому родичу ряд міст, на які заявив свої права могутній поволзький правитель. Пікантність ситуації полягала й у тому, що договір між тестем і зятем був оформлений цілуванням хреста першим із них. А тому Рюрик вирішив «проконсультуватися» у митрополита, який його заспокоїв: **«...княже мы есмы приставлены в Рускои землъ от кровопролитыа. ажь ся прольяти крови крестияньскои в Рускои земле, ажь еси даль волость моложьшемоу в облазнъ пред старшимъ. и крестъ еси к немоу целовалъ. а нынъ азъ снимаю с теме крстное цълование. и взимаю на ся».**

Після цього тесть спробував пояснити Романові ситуацію, що всі князі визнали Всеволода за старшого у **«Володимеръ племени»**, а тому з його точкою зору треба рахуватися. Та це призвело лише до конфлікту між родичами, що, своєю чергою, вилилося у звернення ошуканого зятя до Ольговичів та конкретно до Ярослава Всеволодовича, який тоді сидів у Чернігові, із пропозицією зайняти Київ. Рюрик, дізнавшись про це, звернувся до призвідника конфлікту за підтрим-

кою: **«...а ты брате в Володимери племени старъи еси нась. а доумаи гадати, о Роускои земли и о своей чести и о нашей».**

Під тим само 1195 р. Іпатіївський літопис повідомляє про два природні негаразди — нове нашестя сарани на Русь та пророцтво священників, що після землетрусу (який тоді відбувся) трапиться **«мятежь многь в Роускои землъ»**. Діло за цим не забарилося. Уже наступного 1196 р. Рюрік довідався, що Всеволод затіяв нову міжкнязівську комбінацію, а тому нагадує йому: **«Кто мнъ ворогь. то и тобъ ворогь и в Роускои землъ части просилъ еси оу мене, язъ же тобъ есмь даль волость лъпшую. не от обилыа но стоима оу братьи своея и оу зятя своего»**. Після чого відібрав у поволзького правителя міста в Руській землі та роздав їх своїм родичам.

Ще одна трагічна подія, що мала розголос у всій країні, трапилася 1203 р. і була зафіксована в Лаврентіївському та Радзивіллівському літописах: **«Взять бьїс Кыевъ. Рюрикомь и Олговичи. и всею Половецкою землею, и створися зло в Русстъи земли, яко же зла не было, от крщеныя над Кыєвомъ».** Тоді були розграбовані й спалені не лише окремі райони (Гора, Поділ), але і Софійський собор, Десятинна церква, багато монастирів. Але після цього, як повідомляє під тим же роком Радзивиллівський літопис, Всеволод **«...не помяну зла Рюрикови, что есть сотворило у Русте земли, но дай ему опят(ь) Киевъ».** Аналогічна акція була організована ще в 1169 р. Андрієм Боголюбським. Як повідомляв тоді Іпатіївський літопис: «**и грабиша за Два дни весь градъ. Подолье и Гору, и манастыри. и Софью и Десятиньную Богородицю и не бысть помилования никому же...и взяша имїнья множество, и церкви обнажиша иконами и книгами, и ризами и колоколы изнесоша всъ».** У тогочасному грабунку і розоренні теж передусім брали участь південноруські князі (загалом їх було дванадцять і йшли вони на Київ із 7 кінців Русі, а це була боротьба за владу, за старійшинство в династії Рюриковичів). Вірогідно, новий нищівний розгром «матері міст руських» був вигідний самому Всеволоду, тож він так поблажливо і поставився до Рюрика.

У Радзивіллівському літописі під 1205 р. повідомляється про вдалий похід князів на половців, що дало привід для радощів «**всъм хр(и)стьяном Рускои земли».** Вище ми вже приводили повідомлення в якому згадувалося про першість Новгородської волості перед Київською. Так-от, під 1206 р. Лаврентіївський літопис вдруге говорить про це. Той же Всеволод Велике Гніздо, посилаючи свого сина Костянтина на князювання до Новгорода, повчає його: **«на тобе Бъ положили переже старъишиньство во всей братьи твоей, а Новъгородъ Великыи старъишиньство имать княженью. во всей Рускои земли, по имени твоем тако и хвала твоя, не токмо Бъ положили на тебъ старъишиньство и братьи твоей но въ всей Рускои земли».** Не важко не побачити аналогію в концептуальному протистоянні Півночі і Півдня східнослов'янського світу в датованій тут ідеї початку XIII ст. Можливо, саме тоді вона і з'явилася, а автором її міг бути якраз Всеволод Велике Гніздо.

Подальші історичні події, зокрема, викладені в Галицько-Волинському літописі, що увійшов складовою до Іпатіївського літопису, і мають певні хронологічні невідповідності. Адже ця частина Іпатіївського літопису розпочинається не із 1201 р., а з середини 1205 р. — з початку княжіння галицького правителя Романа, який був **«державцем»** всієї Руської землі (Літопис руський, 1989, с. 368). По смерті його іменують як **«приснопамятнаго самодержица всея Роуси»**, а його кончина спровокувала **«великоу мятежю восставшю. в землъ Роускои».**

Одним із небагатьох випадків, коли новгородці висловлюються в контексті єдності всієї Русі, стали події 1214 р., під час яких із цього північного міста до Києва вирушив Мстислав, але у Смоленську трапився конфлікт, під час якого було вбито місцевого жителя. На віче новгородський посадник Твердислав виголосив промову, у якій, зокрема, виголосив: **«яко, братие, страдали дъди наши и отчи Русьскую землю, тако, братье и мы поидимъ по своемь князи».**

Майже єдиний конкретний приклад використання назви «Руська земля» в його широкому значенні бачимо в продовженні Суздальського літопису за Академічним списком (Тихомиров, 1979, с. 24; Котляр, 1976, с. 105). Мовиться про Липицьку битву 1216 р. між володимиро-суздальськими військами з одного боку, та новгородськими й смоленськими з іншого. Тоді один із суздальських бояр звернувся до своїх князів зі словами: **«не было того ни при прадъдъх. ни при дъдъх. ни при отцъ вашемъ, оже бы кто вшелъ ратью в силную землю в Суздальскую, оже вышелъ цълъ. хотя бы и вся Русская земля, и Галичьская. и Киевьская. и Смоленьская. и Черниговьская. и Новгородская, и Рязаньская».** Але не все в прочитанні цього повідомлення до кінця є доведеним: Наведена цитата про Руську землю написана укладачем зводу XV ст., який мав своє уявлення про давню Руську землю. Вона не може бути використана для характеристики того, що розуміли під Руською землею сучасники Липицької битви (Кучкин, 1995, с. 79). Тож на її основі не слід робити глобальні висновки. Можливо, також, що це була просто пізня вставка в більш ранній текст, коли уявлення про Русь суттєво змінилися.

Потрясіння для всієї Русі викликав розгром руcько-половецьких військ монголо-татарами на р. Калка в 1223 р., про що сповістили всі розглянуті літописи. Зокрема в Лаврентіївському літописі повідодомляється: **«быс плачь и туга в Руси, и по всей земли, слышавшимъ сию бъду... Се же слышавъ Василко. приключыпеся в Руси...взратися от Чернигова...и вниде в свои Ростовъ».** Ідеться про контингент із Поволжя на чолі з князем Васильком, який так і не дійшов до дніпровського регіону на час виступу коаліції руських князів проти нового грізного ворога та подальшого їх нищівного розгрому.

Відреагували літописи й на глобальну катастрофу, пов'язану з нашестям на Русь орд хана Батия в 40-х роках XIII ст. Як приклад можна навести повідомлення Новгородського першого літопису: **«Да кто, братье и отци и дъти, видъвши божие попущение се на всей Рускои земли, гръх же ради наших попусти богъ поганыя на ны».**